

UOT: 81`366

DOI: <https://doi.org/10.30546/09081.2024.1.1006>.

“DİRİLİK” MƏCMUƏSİNDƏKİ “TƏRACİMİ-ƏHVAL” BAŞLIQLI YAZILAR HAQQINDA

Seyran QAYIBOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Mühəndislik Universiteti

sqayibov@beu.edu.az

Məqalə haqqında məlumat	XÜLASƏ
<p><i>Məqalənin tarixi</i> Göndərildi: 2024-09-27 Yenidən işlənmiş formada alındı: 2024-09-27 Qəbul edildi: 2024-10-01 Onlayn mövcuddur</p> <p><i>Açar sözlər:</i> Azərbaycan ədəbiyyatı, “Dirilik” məcmuəsi, “təracimi-əhval”, şair, yazıçı</p>	<p><i>Bu bir həqiqətdir ki, 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər “təzkirə”, “məcmuə”, “müntəxəbat” kimi mənbələrdə yer alan şair və yazıçılar haqqındakı məlumatlar qısa və yetərsiz olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini ilk dəfə hazırlayan Firidun bəy Köçərli bu nöqsanı aşkar edərkən əksər divanlarda xəttat və nəşir haqqında kifayət qədər məlumat olduğu halda, yazıçı haqqında məlumatların yetərinə olmamasından şikayət etmişdir. Bu məqsədlə o, öz əsəri üçün topladığı yeni materiallar əsasında yazdığı geniş məzmunlu tərcümeyi-hallarla çağdaşları üçün də bir nümunə olmuşdur. Onun və müasirlərinin şair və yazıçılar haqqında hazırladıkları yeni tərcümeyi-hallar vaxtaşırı mətbuatda dərc olunaraq, o dövrdə azərbaycanlıların “əsl mənada ədəbiyyatları yoxdur” iddiasının boş olduğunu sübuta yetirmişdir. Bu məqalədə o dövrün önəmli mətbu orqanlarından biri olan “Dirilik” məcmuəsində çap olunmuş tərcümeyi-hallardan bəhs olunmuşdur.</i></p>

ABOUT THE ARTICLES CALLED "BIOGRAPHIES" IN THE COLLECTION "DIRILIK" ("LIVELINESS")

ABSTRACT

It is a fact that until the beginning of the 20th century, the information about poets and writers contained in sources such as "tazkira", "majmua", "muntakhabat" is short and insufficient. When Firidun Bey Kocherli, who prepared the history of Azerbaijani literature for the first time, discovered this defect, he complained about the lack of information about the writer, while there is enough information about the calligrapher and publisher in most divans. For this purpose, he became an example for his contemporaries with the extensive biographies he wrote based on the new materials he collected for his work. The new biographies prepared by him and his contemporaries about poets and writers were periodically published in the press, proving that the claim of Azerbaijanis at that time that "there are no literatures in the true sense" was empty. This article talks about the biographies published in "Liveliness" "Dirilik", one of the important press organs of that time.

Keywords: Azerbaijani literature, "Dirilik" ("Liveliness") collection, biographies, poet, writer.

О СТАТЬЯХ ПОД НАЗВАНИЕМ «БИОГРАФИЯ» В СБОРНИКЕ «ДИРИЛИК» («ЖИЗНЬ»)

РЕЗЮМЕ

Факт, что до начала XX века сведения о поэтах и писателях, содержащиеся в таких источниках, как «тазкира», «маджмуа», «мунтахабат», кратки и недостаточны. Когда Фиридун-бек Кочерли, впервые готовивший историю азербайджанской литературы, обнаружил этот недостаток, он пожаловался на отсутствие сведений о писателе, тогда как в большинстве диванов имеется достаточно информации о каллиграфе и издателе. В этом отношении он стал примером для своих современников обширными биографиями, написанными на основе новых материалов, собранных им для своего творчества. Подготовленные им и его современниками новые биографии поэтов и писателей периодически публиковались в

печати, доказывая, что утверждение азербайджанцев того времени о том, что «нет литературы в истинном смысле слова», было пустым. В данной статье говорится о биографиях, опубликованных в "Дирилик" ("Жизнь"), одном из важных органов печати того времени.

Ключевые слова: Азербайджанская литература, сборник "Дирилик", ("Жизнь"), биографии, поэт, писатель.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində tərcümeyi-halın izahı: "Bir şəxsin həyatının təsviri; həyat tarixçəsi; bioqrafiya"sı (18, 319) şəklində verilmişdir. Başqa bir ifadə ilə "tərcümeyi-hal şəxsin öz əli ilə həyatını ətraflı təsvir etməsi, özü haqqında tam məlumat verməsidir". (23, 377) Tərcümeyi-hal haqqında verilən hər iki izahdan belə məlum olur ki, bu sənəddə önə çıxan əsas xüsusiyyət şəxsin keçdiyi həyat yolunu özünün əks etdirməsidir.

Ədəbiyyat tariximizdə "bir şəxsin başqa şəxs haqqında (yazdığı / S.Q.) tərcümeyi-hal nümunələri də vardır." (31, 80) Bu tərcümeyi-hallarda müəllif "çox vaxt digər tanınmış şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətinin ayrı-ayrı cəhətlərini açıqlayır, onun ömür gün yoluna işıq salır. (31, 80) Həsən bəy Zərdabi, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Ələkbər Sabir kimi sənətkarlar haqqında yazılmış bu qəbildən olan tərcümeyi-hallar əsasən memuar ədəbiyyatı çərçivəsində tərtib olunmuşdur.

Klassik dövr yazılı mətnlərdə tərcümeyi-halların toplandığı, digər ifadə ilə "birdən çox insanın həyatından bəhs edən əsərlərə "Təracimi- əhval" adı verilmişdir. (26, 299) "Təracimi-əhval" kitabları eyni zamanda "Məcmuətut-təracim" adını almışdır. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən təzkirələrlə yanaşı alim, şair, sufi və b. görkəmli insanların həyatları haqqında yazılmış təracimi-əhvallar şair təzkirələri kimi ədəbiyyat tarixlərinin tərtib olunmasında mühüm qaynaqlardan biri hesab olunmuşdur. (20, 83-88; 32, XXIX-XXX; 30) İstər mənzum, istərsə də mənsur olsun şairlər haqqında yazılmış təracimi-əhvallarda (20, 394; 32, XXIX-XXX) şair təzkirələrindən fərqi olaraq şeir nümunələrinə daha az yer verilmişdir. (20, 85)

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yazılmasına rəvac verildiyi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində şair və yazarların tərcümeyi-hallarının yeni üsulla hazırlanmağa başlanıldığı və bu yazıların bəzilərinin isə vaxtaşırı dövrü mətbuatda hissə-hissə "Təracimi-əhval" adı altında dərc olunduğu məlumdur. Əlbəttə, bu istiqamətdə görülən işlərin həyata keçməsində Firidun bəy Köçərlinin rolu böyükdür.

Kamal Talıbzadənin ifadəsilə təzkirəçiliyin çərçivəsini dağıdıb ədəbiyyat tarixinin tədqiqinə yeni bir istiqamət verən (24, 9) görkəmli ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərli iyirminci yüzilliyin əvvəllərində yazdığı "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" kitabı ilə ədəbiyyat tariximizin ilk elmi mənzərəsini yaratmış (19, 5), gələcək tədqiqatçılar üçün geniş bir yol açmışdır. (24, 4) Bu da məlumdur ki, dövrün şərtləri və əldə olan imkanlar səbəbindən Köçərli bu kitabı hazırlamaq və çap etdirmək üçün çox əziyyət çəkmiş, qarşılaşdığı çətinlikləri yazdığı məktublarında, çap etdirdiyi yazılarında ifadə etmiş, bu məsələ müasirlərinin xatirələrində, tədqiqatçıların əsərlərində dönə-dönə dilə gətirilmişdir. (24, 7-17) Firudin bəy Köçərli 1903-cü ildə "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi" (24, 11) kitabını rus dilində nəşr etdirsə də, ana dilimizdə hazırladığı "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" kitabını isə uzun müddət çap etdirə bilməmişdir.¹ (24, 13) Ancaq Azərbaycan ədəbiyyatını tam olaraq iyirmi ilə

---

¹ Məlumdur ki, Köçərlinin 1908-ci ildə tamamlayıb 1911-ci ildə son variantını hazırladığı bu kitabı uzun illər siyasi və maddi səbəblərdən nəşr olunmamışdır. Ancaq alimin qətindən 5 il sonra, 1925-1926-cı illərdə "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin materialları" adı ilə iki cildə tərtib edilmişdir.

təlif edən, iyirmi il bu kitab üçün zəhmət çəkdiyini nisgillə bildirən Köçərli kitabını küll halında nəşr etdirə bilməsə də ruhdan düşməmiş, onun ayrı-ayrı hissələrini Azərbaycan və rus mətbuatı orqanlarında, o cümlədən "İrşad", "Dəvət-Qoç", "Kaspiy", "Rəhbər", "Dəbistan", "Zakafkazyə", "Tərəqqi", "Məktəb", "Səda", "Yeni iqbal", "Yeni irşad", "Respublika" və b. qazet və jurnallarda çap etdirmişdir. (24, 16)

Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materiallarını müxtəlif yollarla çap etdirməyə başlaması bir sıra ədəbiyyat həvəskarının bu işə maraq göstərməsinə, o dövrün mətbuat səhifələrində şair, yazıçı və məşhur sənətkarlar haqqında yazılan tərcümeyi-halların nəşr olunmasına səbəb olmuşdur. Bu mətbu orqanlarından biri də Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi şüurunun formalaşmasında müstəsna xidmətləri olan "Dirilik" məcmuəsi olmuşdur.

Bakıda, 16 sentyabr 1914-cü ildən 1 noyabr 1916-cı ildə kimi 28 nömrəsi dərc olunmuş "Dirilik" məcmuəsinin redaksiya heyəti müxtəlif məzmunlu yazıların nəşri ilə yanaşı milli şüurun formalaşmasına təkan verən yazıların çapına üstünlük vermişdir. Bu baxımdan məcmuənin bəzi nömrələrində də qeyd olunduğu kimi, "Dirilik" milli mətbuatın inkişafında, milli hiss əməllə əsər yazmağa qadir olan yazarların yetişməsində müstəsna xidmətlər göstərmişdir. (28, 30; 29, 1928)

Məcmuənin səhifələrində çap olunmuş tərəcəmi-əhvalların da bu məqsədə xidmət etdiyini söyləmək mümkündür.

Dirilik məcmuəsindəki ilk "Tərəcəmi əhval" başlıqlı yazı birinci nömrədə, 8 zilqədətül-haram 1332, miladi 16 sentyabr 1914-cü il seçənbə günü "Ustadı-əzəm İsmayıl bəy" adı ilə çap olunmuşdur. Nəşrin yeddinci yazısı olan və müəllifi göstərilməyən bu məqalənin sonunda "Türk yurdu" dərgisindən iqtibas edildiyi haqqında qeyd düşülmüşdür. Böyük mütəfəkkir İsmayıl bəy Qasıralının həyat və yaradıcılığının bir hissəsinin ələ alındığı məqalədə onun anadan olduğu tarix, ailəsi, ilk təhsili, ictimai fəaliyyətinin ilk illəri, "Tərəcəman" qəzetinin ilk nəşri və bugünkü vəziyyəti, yazdığı kitablar, təhsil üçün gördüyü işlərdən bəhs olunmuşdur. Son səhifəsində İsmayıl bəy Qasıralının rəsminin dərc olunduğu mətndə böyük ustadın qurduğu yardım cəmiyyətləri, vəfat tarixi haqqında ümumi məlumat verilmişdir (1, 5-6).

Məcmuədəki "Tərəcəmi əhval" başlıqlı ikinci yazı dahi şair Əlişir Nəvai haqqındadır. Məcmuənin ikinci sayında, 24 zilqədətül-haram 1332, 2 oktyabr 1914 pəncşənbə günü çap olunmuş bu məqalə Əlişir Nəvai haqqındakı silsilə yazının birincisidir. Ümumilikdə 7 hissədən ibarət olan bu yazı məcmuənin 7 nömrəsində müəllifi göstərilmədən dərc olunmuşdur. İkinci nömrənin 10-cu yazısı olan bu hissədə böyük şairin doğum tarixi, həyatı, təhsili, yaşadığı dövr, Hüseyn Bayqara ilə olan dostluğu, Əbülqasim Baburla olan münasibəti, Herata, Səmərqəndə olan səfərləri, yaradıcılığının ilkin dövrü haqqında məlumat yer alır (2, 23-24).

Nəvai haqqındakı ikinci yazı məcmuənin 3-cü sayında, 9 zilhiccətül-haram 1332, 16 oktyabr 1914-cü ildə dərc olunmuşdur. Nəşrin 10-cu yazısı olan bu məqalədə Sultan Hüseyn ilə Əlişir Nəvainin dostluq münasibətlərinə yer verilmiş, onun Herata getməsindən, Herat, Səmərqənd və d. yerlərdə çıxan ixtişaşların yatırılmasındakı rolundan, onun nizam-intizamı qoruması üçün göstərdiyi fəaliyyətlərdən bəhs olunmuşdur. (3, 39)

Şair haqqındakı yazının davamına məcmuənin 6-cı nömrəsində də yer verilmişdir. 25 məhərrəmül-haram 1333, 1 dekabr 1914 düşənbə günü çap olunmuş yazının üçüncü hissəsində onun hakimiyyətdən uzaqlaşb təsəvvüf yoluna, Nəqşibəndiyyə təriqətinə girməsindən danışılır (4, 87-88). Nəvai haqqındakı silsilə yazıya məcmuənin ikinci ilində, jurnalın 15-ci sayında, 16

cəmədiyəlaxir 1333, miladi 16 aprel 1915-ci il pəncşənbə günü də davam edilmişdir. Müəllifi göstərilməyən “Təracimi-əhval: Əlişir Nəvai”, “6-cı sayının ardı” başlıqlı bu hissədə Əlişir Nəvainin Sultan Hüseyn Bayqara ilə Bəlxə getməsi, Nəvainin Əstərabad hakimi təyin olunması, Gilan, Mazəndəran hakimləri, hətta Yaqub Mirzənin ona göndərdiyi hədiyyələri qəbul etməsi, Əstərabad hakimliyindən imtina etməsinə rəğmən onun istefasının sultan tərəfindən qəbul edilməyərək Bəlxə hakim təyin olunması, Hüseyn Baykara ilə məktublaşması, dövrünün məşhurları ilə şeirləşməsi və s. haqqında məlumatlar verilmişdir. Yazının sonunda “Bitmədi”- qeydi düşülərək sonrakı saylarda mətnə davam ediləcəyi məlumatı verilsə də (12, 236-237) məcmuənin digər saylarında Nəvai haqqındakı yazılar “Təracimi-əhval: Əlişir Nəvai” başlığı altında deyil, “Əlişir Nəvai: Məşahiri-islam”dan adı altında dərc olunmuşdur.

“Əlişir Nəvai: Məşahiri-islam”dan- 1” başlıqlı ilk yazı məcmuənin üçüncü ilində, 11 cəmədiyəlaxir 1334, 1 aprel 1916 cümə günü, 6-cı sayda dərc olunmuşdur. Yazının bu hissəsində Nəvainin yaşadığı dövrdə Xorasan, Herat, Mərv kimi şəhərlərdə baş verən ixtişaşlar, Sultan Hüseynin və Nəvainin hadisələr qarşısında göstərmiş olduqları təmkin və səriştə haqqında məlumat verilmiş, Nəvainin Məşəd ziyarətindən bəhs olunmuş, Məkkə ziyarətinin yerinə yetirməməsinin səbəbləri izah edilmişdir. Mətnə Nəvainin xəstələnməsi, Sultan Hüseynin bu xəbərdən təşvişə düşməsi, hakimləri səfərbər etməsi, bütün səylərə baxmayaraq Nəvainin vəfatı, Heratda keçirilən dəfn mərasimi təfəsilatı ilə qələmə alınmış, şairin xəstəliyi və vəfatı dövründə hökmdarın, üləma, şair və alimlərin keçirdikləri təşviş, edilən dualar əhatəli şəkildə təsvir olunmuşdur (14, 304-306). Mətnin sonunda “Bitmədi”- qeydi düşülmüşdür. Nəvai haqqındakı bir sonrakı yazı məcmuənin üçüncü ilində çap olunmuş 7-ci sayda yer almışdır. “Əlişir Nəvai: Məşahiri-islam”dan başlıqlı bu hissənin sonunda “axırı” qeydi düşülsə də məqaləyə 8-ci sayda da davam edilmişdir. Bu hissədə şairin əsərlərindən bəzi beytlər verilmiş, şairliyi ilə yanaşı onun rəsm, musiqi, nəqqaşlıq kimi incəsənətin digər növlərində də mahir olduğu ifadə olunmuşdur. Gözəl bəstələrinin bu günə kimi ifa edildiyi qeyd olunan sənətkarın “Nəvai”, “Fəna” yaxud “Fəni” kimi təxəllüslərdən istifadə etdiyi, türk dilində yazdığı əsərlərinin fars dilində yazdığı əsərlərə nisbətdə daha güclü olduğu göstərilmiş, şairliyi ilə yanaşı təzkirəçiliyindən də bəhs olunmuşdur. Olduqca kübar bir insan olduğu bildirilən Nəvainin sevdiyi insanlara kitablarını hədiyyə etdiyi göstərilmiş, onun tanıdığı bəzi alim və şairlərin adları qeyd olunmuşdur (15, 312-313).

“Dirilik”də Nəvai haqqındakı silsilə yazının sonuncusu 8-ci sayda, 27 ramazanül-mübarək 1334, 15 iyul 1916-cı il cümə günü dərc olunmuşdur. “Əlişir Nəvai: Məşahiri-islam”dan başlığını daşıyan bu hissədə böyük şairin xeyirxahlığından, təlim-tərbiyəyə əhəmiyyət verməsindən bəhs olunmuş, əsərlərinin adları sadalanmış, onların dili haqqında məlumat verilmiş, şeirlərindən nümunələr göstərilmişdir. Yazının sonunda Əlişir Nəvainin qəzəllərinin bəzilərinin 1915-ci ildə Mikayıl Seydi tərəfindən Azərbaycan dilinə təbdil edildiyi, ancaq müharibəyə görə kağız və çap işlərinin bahalıq səbəbindən şeirlərin çapının təxirə salındığı göstərilmişdir. Məqalədə Nəvainin bir çox əsərinin Seydi tərəfindən dilimizə təbdil edilməsinin planlandığı qeyd olunmuşdur (16, 320).

“Dirilik” məcmuəsində “Təracimi-əhval” başlıqlı bir neçə yazı Azərbaycanlı ədiblərin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Bu tərcümeyi-hallarda Keşləli Hacı Saleh, Mirzə Əbdülqədir Vüsaqi, Hacı Səlim Səyyah Qasımzadə, Haşım bəy Vəzirov, Mikayıl Seydi haqqında olduqca qiymətli bioqrafik məlumatlara rast gəlinir.

Məcmuənin ikinci ilində 27 rəbiül-əvvəl 1333, 1 mart 1915-ci il yekşənbə günü dərc olunmuş 12-ci sayda Keşləli maarifçi, qızlar və oğlanlar üçün məktəblər açmış Hacı Salehin həyatından

bəhs olunmuşdur. İmzasız dərc olunmuş bu yazıda göstərilmişdir ki, əslən Muğandan olan, Kür qıraqlı insanlar tərəfindən hörmətlə yad edilən Hacı Salehin babası Kazım ağa uşaqkən köçüb Keşləyə yerləşmişdir. Nəşrin 4-cü yerində dərc olunmuş bu mətnə göstərilmişdir ki, Hacı Salehin ulu babaları Osmanlı-rus müharibəsində göstərdiyi şücaətə görə hər iki dövlət tərəfindən mükafatlandırılmışdır. Yazıda qeyd olunmuşdur ki, Hacı Saleh hicri 1284-cü ildə anadan olmuş, babasından və atasından tərbiyə almış, ticarətdə uğur qazanmış, zəki və çalışqanlığı ilə cəmiyyət arasında hörmət görmüşdür. Hicri 1325-ci ildə Keşlədə bacanağı və digər qohumları ilə əvvəl oğlanlar, 1329-cu ildə isə qızlar üçün məktəblər açmış, yüzlərlə yeniyetmənin təhsil almasına köməklik göstərmişdir. Yazının içərisində Hacı Salehin rəsmi qoyulmuş, altına isə "Keşləli mərhum Hacı Saleh Kazımxadə 1284-1331"- qeydi düşülmüşdür (9, 181-182).

Şair Mikayıl Müşfiqin atası, müəllim və şair Mirzə Əbdülqədir "Vüsaqi" İsmayılzadənin həyat və yaradıcılığından bəhs edən Ə.R. imzalı "Təracimi-əhval: Müəllim Mirzə Əbdülqədir Vüsaqi İsmayılzadə" (düşənbə, 13 Cəmədiyələvvəl 1333, 16 mart 1915) başlıqlı tərcümeyi-halın giriş hissəsində bir çox insanın bu dünyaya gəlib bir gün öləcəyini bildiyi halda nə məqsəd üçün yaşadığını bilmədiyini, ancaq ürəyində millət və milliyət sevgisi olanların bir əməli, bir məqsədi olduğu qeyd olunmuşdur. Belə insanlardan biri olan Mirzə Əbdülqədir Vüsaqinin qəlbindəki sevgiyə çatmaq üçün min bir əziyyət çəkdiyi, cəfaya düçar olduğu, nəticədə bir xəstəliyin pəncəsində vaxtsız vəfat etdiyi göstərilmişdir. Yazının davamında "Vüsaqi"nin keşməkeşli həyatından, ailəsindən, peşəsindən, əxlaqi keyfiyyətlərindən söz açılmış, məktəbdarlığı və yaradıcılığı haqqında qısa məlumat verilmiş, xəstəliyi və vəfatından bəhs olunmuşdur. Yazının üst hissəsində Vüsaqinin rəsmi qoyulmuş, altına isə "Şair və müəllim Mirzə Əbdülqədir Vüsaqi İsmayılzadə"- qeydi düşülmüşdür. "Mərhum Mirzə Əbdülqədir Vüsaqinin asarından" hissəsində isə şairin iki: "Nəvayi şərqə yaxud qürubi-afitab" və "Dirilik qönçəsi" adlı şeirlərinə yer verilmişdir. (10, 204-205) Məcmuədə maraq doğuran digər bir təracimi-əhval Hacı Səlim Səyyah haqqındadır. "Dirilik" in ikinci ilində 29 cəmədiyələvvəl 1333, 1 aprel 1915 çaharşənbə günü nəşr olunmuş 14-cü nömrədəki müəllifi qeyd olunmayan yazı nəşrdə dördüncü yerdədir. Bakılı maarifçi Hacı Səlim Səyyah Qasımxadənin həyatından, təhsilindən, səyahətlərindən, iştirak etdiyi müharibədən, üzvü olduğu təşkilatlardan, ziyarət etdiyi yerlərdən, məktəbdarlığından, işdən qovulmasından, məktəb idarə etmə üsulundan, tövsiyələrindən bəhs olunmuşdur. Tərcümeyi-halda göstərilmişdir ki, Litvada anadan olmuş Səlim dörd yaşında ailəsi ilə Bakıya gəlmiş, qısa müddət sonra ailə üzvləri vəfat etmiş, kiçik yaşda yetim qalmış, on dörd yaşına kimi əmisi oğlunun himayəsində olmuş, müxtəlif işlərdə işləmiş, əmisi oğlu evdən qovduqdan bir müddət sonra Litvaya qohumlarının yanına qayıtmış iki il sonra təkrar Bakıya qayıtmışdır. Bir müddət sonra İstanbula, oradan Qahirəyə gedən Hacı Səlim Səyyah Əl-Əzhərdə təhsil almış, bu ildən sonra səyahətlərə çıxmağa başlamışdır. Osmanlı ordusunun tərkibində üsyan edən ərəblərə qarşı müharibədə iştirak edən Səlim Səyyah səkkiz aydan sonra İzmirə qayıtmış, İzmirdə Robert Lentin xidmətinə girmişdir. Dünyanın müxtəlif ölkələrini gəzmiş olan Hacı Səlim Səyyah Şamda ilk kitabını çap etdirmiş, bir çox müqəddəs yerləri ziyarət etmiş, müxtəlif dini təriqətlərə qoşulmuş, Hindistana gedərək oradakı dini camaatlara bağlanmış, ardınca Fransaya gedərək masson locasına qoşulmuş, bir müddət sonra Bakıya qayıtmışdır. Təracimi-əhvalda Hacı Səlim Səyyahın bir neçə dil bildiyi, Bakının müxtəlif məktəblərində müəllimlik və müdirlik etdiyi, 1913-cü ildə işindən qovulduğu göstərilmişdir. Yazının sonunda Hacı Səlim Səyyahın tövsiyələrinə yer verilmişdir. Yazının üstündə Hacı Səlim Səyyahın rəsmi qoyulmuşdur (11, 216-221).

Bir digər təracimi-əhval 27 səfərül-müzəffər 1333, miladı 1 yanvar 1915-ci il tarixində pəncşənbə günü, 8-ci nömrədə dərc olunmuşdur. Bu tərcümeyi-halda 1892-ci ildə Dağıstanda

anadan olmuş 1914-cü ildə xəstələnərək gənc yaşında vəfat etmiş Abdullah əfəndidən bəhs olunmuşdur. Həcmcə olduqca qısa olan bu yazıda Abdullah əfəndinin həyatı, təhsili, öyrəndiyi dillər, təhsil üçün İstanbulla getməsi, xəstələnərək geri qayıtması, vəfatı haqqında məlumat verilmişdir. Yazının içərisində onun rəsmi çap olunmuş, altına isə "Mədrəsei-aliyə tələbələrindən mərhum Abdullah Əfəndizadə"- qeydi düşülmüşdür (6, 122-123).

Haşım bəy Vəzirov haqqındakı yazı məcmuənin üçüncü ilində, 1 cəmədiyəlxir 1334, miladi 22 mart 1916-cı il seçənbə günü nəşr olunmuşdur. "Xüsusi buraxılış" (29. 1929) məzmunlu olan bu nömrə 4 fevral 1916-cı ildə vəfat edən Haşım bəy Vəzirovun həyat və yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Nəşrdə "Qafqasiya məşahiri- üdəbasından Haşım bəy Vəzirov" adlı məqalə ilə çıxış edən Əlabbas Müznib böyük ədibin soyundan, anadan olması və tərbiyəsindən, təhsilindən, müəllimliyindən, ictimai fəallığından, erməni ixtişaşlarının qarşısının almaq üçün gördüyü işlərdən, bu fəallığına görə haqqında ermənilər tərəfindən danoslar yazılaraq onun Stavropola sürgün edilməsindən, ədəbi fəaliyyətindən, sahib olduğu mətbuat orqanlarından, kitablarından, qədrşünaslığından bəhs edilmişdir (13, 296-298). Məcmuədə Azərbaycan ədəbiyyatşünalıq tarixi üçün olduqca qiymətli bir digər təracimi-əhval Mikayıl Seydi haqqındadır. 15 məhərrəmül-haram 1335, miladi 1 noyabr 1916- cı il seçənbə günü "Dirilik"dəki üçüncü "xüsusi buraxılış" məzmununda hazırlanmış 11-ci sayda, 9 sentyabr 1916-cı ildə vəfat edən romantik şairimiz Mikayıl Seydi haqqındakı müəllifi göstərilməyən "Təracimi-əhval: Qafqasiya məşahiri-şüərasından Mikayıl Seydi" başlıqlı yazının giriş hissəsində dünyanın faniliyindən bəhs olunmuş, vəfat edən şairlərin, ədiblərin adları çəkilmiş, Mikayıl Seydinin də onların sırasına qoşulduğu, vəfatı ilə dostlarını dərinədən kədərləndirdiyi qeyd olunmuşdur. Yazının davamında mərhum Mikayıl bin Məhəmməd bin Rızaqulu bin Mirzənin hicri 1278-ci ildə Bakıda doğulduğu, xanəvadənin içərisində tərbiyə aldığı, məktəb yaş çatınca qədim üsul ilə açılan məktəbə verildiyi ifadə olunmuş, dövrün məşhur müəllimi Mirzə Həsib Qüdsinin yanında cüzi yazı-pozu öyrəndikdən sonra məktəbdən ayrılaraq alış-verişlə məşğul olmağa başladığı, ticarətdə uğur əldə etdiyi göstərilmişdir. Ticarətlə məşğul olduğu dövrdə söz-sənət məclislərindən uzaq durmayan şairin dövrünün istedadlı şairləri "Cənnəti", "Salik", "Cürmi", "Şahin", "Sabit", "Sürəyya", "Zülal", "Müştaq", "Mirzə Mehdi", "Müsəvvir", "Yusif", "Məddah", " Hacı Seyid Əzim" kimi şairlərlə ünsiyyətdə olduğu, məclislərdə iştirak etdiyi bildirilmiş, qədim üsul ilə həcv, qəsidə, növhə yazdığı göstərilmişdir. Bundan əlavə şairin tərcümeyi-halında onun şirin qəzəlləri, səlis və milli şeirləri, satirik jurnallarda çap etdirdiyi nəzmləri olduğu, təxmislər yazdığı göstərilmiş, əsərlərindən nümunələr verilərək qısa təhlillər aparılmışdır. Tərcümeyi-halda mərhumun sadəcə şeir yazmaqla qalmadığı xəstə olduğu halda türk aləminin böyük dahisi əmir Əlişir Nəvainin qəzəllərini Azərbaycan dilinə təbdil etdiyi, ancaq müharibə zamanı olduğu üçün çapının mümkün olmadığı, nəşri mümkün olarsa bu kitabın şeirsevərlərə Füzulidən daha çox fayda verəcəyi ifadə olunmuşdur. O da qeyd olunmuşdur ki, Seydi Əlişir Nəvainin digər şeirlərini də dilimizə çevirmək fikrində olmuşdur. Tərcümeyi-halda Seydinin "Dirilik" və "İqbal"da açıq imzayla, "Babayi-Əmir", "Əqrəb", "Şəbrəng Əyyar"da isə gizli imzayla şeirlər, təxmislər və mənzumələr yazdığı, milləti yolunda əlindən gələni əsirgəmədiyi, hər zaman yoxsullara yardım etdiyi qeyd olunmuş, ali təhsil almasa da onun təhsil almış bir insan qədər dəqiq, zarafatlı, əxlaq sahibi olduğu, söhbətlərindən hamının razı qaldığı, insanlara xoş sözlərlə cavab verdiyi ifadə olunmuşdur. "Hürriyəti-nisvan"ın ən şiddətli tərəfdarlarından olan Seydinin tanış-bilişlərinə qızlarına təlim verməyə tərgib və təşviq etdiyi, hətta bir-iki kasıbın qızını məcbur məktəbə göndərdiyi, təhsil xərcini də öz üzərinə götürdüyü, tanışlarını razı salmaq üçün öz qızını da onların qızları ilə məktəbə göndərdiyi qeyd olunmuşdur. Tərcümeyi-halın sonunda isə

Seydinin milli işlər barəsində olan yığıncaqların demək olar ki, hamısında iştirak etdiyi, yardımlarını əsirgəmədiyi qeyd olunmuş, ancaq illərdən bəri düçar olduğu ürək xəstəliyindən, bir çox həkimə müraciət etsə də xilas olmayaraq 23 zilqədə 1324-cü ildə, miladi 9 sentyabr 1916-da, cümə günü səhər yaxın vəfat etdiyi bildirilmiş, təəssüf ki, onu sevənləri yaralamışdır. Mətnin içərisinə Mikayıl Seydinin rəsmi çap olunmuş, altına isə “Mərhum Mikayıl Seydi Məhəmməd-zadə” qeydi düşülmüşdür (17, 345-347, 29).

“Dirilik” məcmuəsinin ikinci ilinin 10-cu və 11-ci nömrələrində yer alan tərəcəmi-əhvallarda türk dünyasının məşhur simalarından olan Şəhabəddin Mərcanidən bəhs olunmuşdur. 1915-ci ilin 29 rəbiül-əvvəl 1333, miladi 1 fevral 1915-ci il yekşənbə günü və 14 rəbiül-axir 1333, 16 fevral 1915-ci il düşənbə günü ardıcıl olaraq dərc olunmuş imzasız və eyni adlı “Tərəcəmi-əhval: Şəhabəddin Mərcani həzrətləri” adlı yazıda şimal türklərinin inkişafında Şəhabəddin Mərcaninin xüsusi rolu olduğundan, türklərin özlərini tanımalarında onun müstəsna xidmətlərindən bəhs edilmiş, Mərcaninin türk tarixi haqqında kitablar yazdığı və hər zaman bu kitablar haqqında fəxrlə danışdığı qeyd olunmuşdur. Daha sonra müəllif Mərcaninin anadan olmasının yüz illiyi münasibətilə mətbuatda məqalələrin dərc olunduğu, məscidlərdə ruhuna dualar edildiyi, Quran oxunduğu, Kazan, Ufa, Orenburq, Moskva kimi böyük şəhərlərdə haqqında toplantılar keçirilib onunla bağlı çıxışlar edildiyi bildirilmişdir. Yazının davamında Şəhabəddin Mərcaninin nəsil şəcərəsindən, həyatından, təhsilindən bəhs olunmuşdur. Bu hissədə Mərcaninin rəsmi qoyulmuş və altına “Şəhabəddin Mərcani həzrətləri” yazılmışdır. (7, 147-149) Şəhabəddin Mərcani haqqındakı 11-ci nömrədə isə onun Buxara həyatı, təhsili, yaradıcılığının Buxara illəri, on bir ildən sonra Kazana qayıtması, Kazandakı müəllimlik fəaliyyəti, həcc ziyarəti, vəfatı, əsərləri, 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında ümumi məlumatlar verilmişdir (8, 162-163).

Məcmuənin birinci ilində dərc olunmuş bir digər tərəcəmi-əhval Corci Zeydanla əlaqəlidir. 11 səfərül-müzəffər 1333, miladi 16 dekabr 1914-ci ildə səşənbə günü jurnalın 7-ci nömrəsində dərc olunmuş qısa həcmli bu tərcümeyi-halda Corci Zeydanın həyatı, yaradıcılığı, müəllimliyi, təsis etdiyi təşkilatlar haqqında məlumatlar verilmiş, onun Avropa və Asiya ölkələrinə olan səfərləri, görüşləri və əsərlərindən bəhs olunmuşdur. Tərcümeyi-halda qeyd olunmuşdur ki, Corci Zeydanın bəzi əsərləri Əlabbas Müznib, Bakı qazisi Mir Məhəmməd Kərim və b. tərəfindən dilimizə tərcümə edilmişdir. (5, 108)

“Dirilik”də “Tərəcəmi-əhval” başlıqlı yazılardan əlavə türk və islam dünyasının məşhur xanımlarından, “Məşəhiri-islam”dan başlığı ilə Ərtuğrul qazi və Qüteybə ibn Müslümdən, tatar və Kazan xanlığının və xanlarının tarixindən bəhs edən silsilə yazılara, Hindistanda hökm sürmüş türk hökmdarlarından Babur Mirzə, Humayun Mirzə və Əkbər şahın həyatı və hakimiyyəti dövründən, gürcüstanlı şair Akaki Tisereteli haqqında məqaləyə də yer verilmişdir.

Nəticə olaraq “Dirilik” məcmuəsində tərəcəmi-əhval başlıqlı yazılarla bağlı məlumatları belə ümumiləşdirə bilərik:

- Tərcümeyi-hallardakı məlumatlar onu göstərir ki, ötən əsrin əvvəllərində yaşamış bəzi hadisələri və mövzuları araşdırarkən yaxud bu cür məsələlərə münasibət bildirərkən mütləq surətdə ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə çap olunmuş qəzet, jurnal və s. mənbələrə müraciət etmək lazımdır. Çünki bu məxəzlər məsələlərin və hadisələrin izahında obyektivliyin qorunub saxlanması və onlara milli prizmadan baxılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Haşım bəy Vəzirovun tərcümeyi-halındakı bəzi təfərrüatların sonrakı illərdə onun haqqında yazılan bəzi əsərlərdə kənara qoyulması buna misaldır.

- Çox güman ki, məcmuədə Əbdülqədir "Vüsaqi", Hacı Səlim "Səyyah" Qasımzadə, Mikayıl "Seydi" haqqında yazılmış tərcümeyi-hallar bu insanlar haqqında yazılmış ilk bioqrafik məlumatlardır. Bu tərcümeyi-hallar həmin sənətkarların həyat və yaradıcılığında məlumat verməsi, onların millət yolunda çəkdiyi əziyyətləri işıqlandırması baxımından əhəmiyyətliyətlidir.
- Azərbaycan ziyalıları ilə yanaşı, Ərtuğrul qazi, Nəvai, İsmayıl bəy Qaspiralı, Şəhabəddin Mərcani, Qüteybə ibn Müslüm, Corci Zeydan, Akaki Tisereteli kimi tanınmış şəxslər haqqında verilən bioqrafik məlumatlar onu deməyə əsas verir ki, məcmuə sahibləri oxucularını sadəcə azərbaycanlı ziyalıları barəsində deyil, dünyanın müxtəlif coğrafiyalarında yaşayan insanlarla tanış etməklə geniş miqyaslı bir nəşr siyasəti aparmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. "Dirilik" məcmuəsi. № 1, 1914.
2. "Dirilik" məcmuəsi. № 2, 1914.
3. "Dirilik" məcmuəsi, № 3, 1914.
4. "Dirilik" məcmuəsi. № 6, 1914.
5. "Dirilik" məcmuəsi. № 7, 1914.
6. "Dirilik" məcmuəsi. № 8, 1915.
7. "Dirilik" məcmuəsi. № 10, 1915.
8. "Dirilik" məcmuəsi. № 11, 1915.
9. "Dirilik" məcmuəsi. № 12, 1915.
10. "Dirilik" məcmuəsi. № 13, 1915.
11. "Dirilik" məcmuəsi. № 14, 1915.
12. "Dirilik" məcmuəsi. № 15, 1915.
13. "Dirilik" məcmuəsi. № 5, 1916.
14. "Dirilik" məcmuəsi. № 6, 1916.
15. "Dirilik" məcmuəsi. № 7, 1916.
16. "Dirilik" məcmuəsi. № 8, 1916.
17. "Dirilik" məcmuəsi. №11, 1916.
18. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. 4 C. (Tərtibçilər Əliheydər Orucov və d.), (Nəşrə hazırlayanı və redaktoru Ağamusa Axundov). Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
19. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. I C. (Şifahi xalq ədəbiyyatı). (Redaksiya heyəti: M. Qasımlı və b.), Bakı, Elm, 2004.
20. Bilgin A. Azmi. Mehmed Tevfik Efendi'nin Mecmuatü't-Teracim'inin Edebiyat Tarihimizdəki Önemi. İlmî Araştırmalar 17/1, İstanbul, 2004, s. 83-88.
21. Eğri Sadettin. Manzum Hâl Tercemelerinin (Terceme-i Ahvâl) Edebiyat Tarihi Bakımından Önemi. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22/40/, 2021, s. 393-420.
22. Göçeri Nebahat. Fatma Aliye Hanım'ın Teracim-i Ahvâl-i Felasife İsimli Kitabında Zikri Geçen Kadın Âlimler. Route Educational and Social Science Journal. Volume 6/3, Antakya, Hatay, 2019, s. 600-617.
23. Hüseyinov Süleyman, Qaracayeva Elvira. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (dərslük). Bakı, Elm və təhsil, 2016.
24. Köçərli Firidun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. I C. (Tərtib edən, müqəddimə, izah və qeydlərin müəllifi: Ruqiyyə Qənbərqızı), Bakı, Avrasya pres, 2005.
25. Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917), Bakı, Ziya-Nurlan, 2004.
26. Özcan Abdülkadir. Tabakat. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi C. 39, İstanbul, 1989, s. 299-301.
27. Qarayev Nurəddin. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Bakı, Nurlan, 2012.

28. Qayıbov Seyran. Yarımqıq hekayə: Əmin Abidin "Həsərət ili" hekayəsinin transliterasiyası və təhlili. "Risalə" elmi araşdırmalar jurnalı, 2 (25), 2023, s. 30-40.
29. Qayıbov Seyran. "Dirilik" məcmuəsinin xüsusi buraxılışları haqqında, "Gənc Tədqiqatçıların VIII Beynəlxalq Elmi Konfransı", Bakı, 26-27 aprel 2024, s.1927-1932.
30. Reşat Faik. Eslaf, Teracim-i Ahval, Teracim-i Ahval-i Meşahir, (Hazırlayan Ramazan Ekinci). DBY yayınları, İstanbul, 2019.
31. Səmədova Nailə. Azərbaycan memuar ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Nurlan, 2006.
32. Zübeyiroğlu Ruhsar. Məcmu'atü't-Terâcim, Mehmed Tevfik Efendi. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi. İstanbul, 1989.